

УДК 94(470+571)"1900/1906"

Священко Зінаїда Василівна, доктор історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини zinaidasvyachenko09@rambler.ru

Svyaschenko Zinaida, doctor, associate professor of world history and law Uman
State Pedagogical University named after Paul Ticina

zinaidasvyachenko09@rambler.ru

Священко Зинаида Васильевна, доктор исторических наук, доцент кафедры
всемирной истории и правоведения Уманского государственного
педагогического университета имени Павла Тычины

zinaidasvyachenko09@rambler.ru

ПРОГРАМА АГРАРНОЇ РЕФОРМИ УРЯДУ С. ВІТТЕ

Розглянуто основні положення програми аграрної реформи уряду С. Вітте на початку революції 1905–1907 рр. Розкрито погляди прем'єра на селянську общину та індивідуальну селянську власність. Зазначено, що у радянській історіографії віттевський шлях подолання земельного голоду критикувався, ця ж традиція спостерігається і у роботах сучасних російських істориків. Відповідно до цього спростовується звинувачення С. Вітте у пропоміщицтві. Наголошується, що основним його завданням у розбурханій революцією країні було не поглиблення і без того гострого протистояння, а примирення. Констатується, що зміст проекту «Основних положень для зміни законодавства про селян», який став основним документом, запропонованим урядом С. Вітте з аграрного питання, носив соціально орієнтований, компромісний характер. Зроблено висновок про те, що заплановані інновації були системними і масштабними, цілісними. Вони стосувалися найважливіших сфер селянського буття: соціально-економічної і правової.

Ключові слова: Російська імперія, аграрне питання, індивідуальна селянська власність, сімейна власність.

AGRARIAN REFORM PROGRAM OF THE GOVERNMENT S. WITTE

The substantive provisions of the agrarian reform program of the government Witte at the beginning of the revolution of 1905-1907 reveals views of Premiere on the peasant commune and individual peasant ownership. It is noted that the historiography vittevskyu way to overcome land hunger criticized, the same tradition is observed in the works of contemporary Russian historians.

Accordingly refuted allegations Witte in propomischytstvi. It is noted that key challenge in his raging revolution there were not deepen the already acute confrontation and reconciliation. It is noted that the contents of the «Basic Provisions for changes in the legislation of the peasants», which became the main instrument by the government S. Vitte the agrarian question, wearing socially oriented compromise. It is concluded that the planned innovations are systemic and pervasive integrity. They are related to the most important areas of peasant life: social, economic and legal.

Keywords: Russian Empire, the agrarian question, the individual peasant ownership, family ownership.

ПРОГРАММА АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ ПРАВИТЕЛЬСТВА С. ВИТТЕ

Рассмотрены основные положения программы аграрной реформы правительства С. Витте в начале революции 1905 – 1907 гг. Раскрыты взгляды премьера на крестьянскую общину и индивидуальную крестьянскую собственность. Отмечено, что в советской историографии виттевский путь преодоления земельного голода критиковался, эта же традиция наблюдается и в работах современных российских историков. В соответствии с этим опровергается обвинение С. Витте в продворянстве. Отмечается, что основной его задачей в разбушевавшейся революцией стране было не углубление и без того острого противостояния, а примирение. Констатируется, что содержание проекта «Основных положений для изменения законодательства о крестьянах», который стал основным документом, предложенным правительством С. Витте по аграрному вопросу, носило социально ориентированный, компромиссный характер. Сделан вывод о том, что запланированные инновации были системными и масштабными, целостными. Они касались важнейших сфер крестьянского бытия: социально-экономической и правовой.

Ключевые слова: Российская империя, аграрный вопрос, индивидуальная крестьянская собственность, семейная собственность.

Вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. зумовлювалося як суспільно-політичними, так і соціально-економічними факторами. З-поміж перших, безумовно, найголовнішим була суспільно-політична активність селянства. Збройна боротьба селян безапеляційно засвідчила гостроту аграрної проблеми у країні, потребу нагального її вирішення. Саме тому аграрне питання перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл.

У жовтні 1905 р. Прем'єр-міністром Російської імперії стає С. Вітте. У записці на ім'я Миколи II від 9 жовтня 1905 р. він окреслює програму діяльності очолюваного ним кабінету. Будучи державником, граф викладає сутність заходів, які необхідно провести задля збереження російської державності за умов суспільно-політичних потрясінь, що переживала імперія у 1905 р. З-поміж основних він виокремлює вирішення селянського, робітничого і національного питань. Вважаємо за доцільне предметно зупинитися на аграрній складовій віттевської програми реформ.

Реформаторська діяльність С. Вітте привертала увагу багатьох дослідників. Професор В. Сироткін у праці «Великие реформаторы России» підкреслює, що саме С. Вітте ще в 1893 р. розробив програму реорганізації сільського господарства шляхом розвитку фермерства, яку потім в 1907 – 1911 рр. з розмахом почав здійснювати П. Столипін [1, с. 16]. Б.В. Ананьїч та Р.Ш. Ганелін стоять на позиції того, що, якби Микола II підтримав проект аграрної реформи С.Ю. Вітте, то це привело б до радикальних змін економічного устрою Росії [2, с. 96]. А.П. Корелін пише, що розроблена С. Вітте програма із селянського питання відіграла дуже важливу роль у процесі розробки урядом нового курсу аграрної політики, намітивши в основних рисах наступне столипінське законодавство [3, с. 23].

Незважаючи на те, що реформаторська діяльність С.Ю. Вітте досить широко висвітлена сучасними дослідниками, погляди С. Вітте на аграрне питання не були пріоритетними в наукових дослідженнях. Автор статті, не претендуючи на повне висвітлення проблеми ставить за мету розкрити суть програми аграрної реформи уряду С.Ю. Вітте.

У записці від 9 жовтня 1905 р. прем'єр чітко визначає ті соціальні стани російського імперського соціуму, на які може опертися влада у бурхливий період революції. На його переконання, в умовах кризи «монархія повинна шукати опору у зрілих та врівноважених верствах суспільства». Для цього потрібно якомога швидше усунути земельний голод в окремих губерніях [4, с. 55-56]. Отже, ліквідація земельного дефіциту, у розумінні С. Вітте, зможе

стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в країні, якщо не повністю припинити соціальну конфронтацію на селі, то, принаймні, суттєво її пом'якшити. На виконання цього завдання у записці пропонувалося розширити і активізувати діяльність Селянського банку з купівлі-продажу поміщицьких земель. Однак цим С. Вітте не обмежився. Він виступив за те, щоб дозволити виставити на продаж Селянському банку частину казенних та надільних земель. Йшлося у ній і про те, щоб здійснити за плату часткове відчуження поміщицьких земель. Відчуженню підлягали насамперед ті поміщицькі землі, що здавалися поміщиками в оренду. Тобто, так званий надлишок. Тому продаж цієї категорії землі суттєво не погіршив би матеріальних статків поміщиків. У такий спосіб передбачалося збільшити земельний фонд банку з тим, щоб потім з цього фонду продавати землі селянам, які таким чином зможуть повністю або частково, залежно від власних фінансових потужностей, подолати земельний дефіцит. Такі операції зі збільшення земельного фонду С. Вітте виправдовував перед Миколою II тим, що у такий спосіб «збільшувалася загальна площа землеволодіння, заснована на особистій землеробській праці, що відповідало інтересам держави, і це мало різнилося від викупу землі, наприклад, для будівництва залізниці» [4, с. 56-57].

У радянській історіографії віттевський шлях подолання земельного голоду критикувався [5], цю ж традицію спостерігаємо і у роботах сучасних російських істориків [6, с. 121]. Позиція критиків зводиться до такого. У 1905 р., налякані революційними подіями, насамперед на селі, помісні дворяни стали активно спродувати Селянському банку землю, отримуючи у такий спосіб значні кошти. Було реалізовано 5 млн. десятин. Тому С. Вітте, представляючи інтереси цієї частини російського імперського соціуму, запропонував у записці від 9 жовтня 1905 р. профінансувати такі закупівлі Селянського банку.

На нашу думку, звинувачення С. Вітте у пропоміщицтві не повною мірою виправдані. По-перше, граф – державник, а не прихильник якогось одного соціального стану. І основним його завданням у розбурханій революцією країні було не поглиблення і без того гострого протистояння, а примирення. Навряд

чи суспільно-політичної рівноваги на фоні широкомасштабної селянської революції можна було б досягти шляхом протекції поміщикам, маєтки яких палали. А от створенням економічно сприятливих умов для усунення селянами власного мало- чи безземелля – так. По-друге, у такий спосіб, через купівлю-продаж землі, відбувалися фінансові вливання у сільське господарство. Адже поміщики, як і селяни, – не лише класові антагоністи, як вважалося радянськими істориками. Насамперед вони суб'єкти господарської діяльності. Антагонізм – похідне від цього явище. По-третє, збільшення грошової маси на селі відіграло роль каталізатора капіталізації сільського господарства, сприяло збільшенню купівельної спроможності селян, тобто розширювало внутрішній ринок для реалізації продукції російської промисловості. Беручи до уваги, що зовнішні ринки для промтоварів імперії були закриті або напіввідкриті, розширення внутрішнього ринку шляхом підвищення купівельної спроможності 80% тогочасного населення країни відкривало прекрасні перспективи вітчизняній промисловості, фінансово-банківській системі. По-четверте, чи реально було за умов суспільно-політичного катаклізму 1905 р. вирішити у повному обсязі аграрне питання. Напевне, що ні. С. Вітте був свідомий цього. Наділення селян землею, – зауважував граф, – акт безмежної складності, що не передбачає поспіху, він вимагає багатьох років навіть за геніальності творців і виконавців [7, с. 504].

Зважаючи на викладені вище міркування, вважаємо, що пропозиції державного протекціонізму Селянському банку, надання дозволу на продаж казенної, державної та поміщицької земель, відображені у записці від 9 жовтня 1905 р., – цілком слушні та обґрунтовані. Зрозуміло, що ми їх не ідеалізуємо, розуміючи, що це лише кроки, а не система кроків на шляху вирішення аграрного питання в Російській імперії на початку ХХ ст.

Викладену програму С. Вітте пропонував опублікувати як наказ. Микола II висловився за те, щоб викласти ці положення у Маніфесті. Однак у Маніфесті 17 жовтня 1905 р. думки прем'єра звучали дуже лаконічно: «Економічна політика уряду має спрямовуватися на добробут широких народних мас» [8].

Водночас позитив полягав у тому, що законодавчими актами було зреалізовано основні положення записки від 9 жовтня 1905 р. Зокрема, Маніфестом від 3 листопада 1905 р [9, с. 791] з 1 січня 1906 р. зменшувалися на 50%, а з 1 січня 1907 р. припинялися викупні платежі селян за землю. Цей крок мав значні наслідки як економічного, так і політичного та правового характеру. Стосовно економічного, по-перше, держава відмовилася від серйозних бюджетних надходжень. По-друге, у селян вивільнилися кошти для придбання додаткових наділів, оскільки вони заощадили 1 млн. 642 тис. руб. Держава від цієї операції, за підрахунками І. Озерова, втратила 386 млн. руб [10, с. 601]. Також селяни отримали пільги в оподаткуванні. По-третє, оподаткування більше не залежало від становості. Щодо політичного. Це була своєрідна фінансова жертва держави задля вирішення аграрного питання, що мала сприяти налагодженню політичної стабільності в країні. З приводу правового. У такий спосіб відкривалися широкі можливості прирівняти общинні наділи до приватної власності. Таким чином усувалася основна перешкода для виходу селян із общини, інтенсивної капіталізації сільського господарства. Відтепер селяни, що виходили із общини, апелюючи до статей 12 і 106 положення про викуп 1861 р., могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже, створювалося правове підґрунтя для трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, а згодом – у приватне.

Також, відповідно до Указу від 3 листопада 1905 р. [9, с. 791], значно розширювалися повноваження Селянського банку у справі землезабезпечення та землеоблаштування селян. Насамперед йому надавалося право на придбання поміщицької землі у необмеженій кількості з тим, щоб потім ці землі могли викупити селяни. З дозволу Міністра фінансів та Головноуправляючого землеоблаштуванням та землеробством Селянський банк міг видавати позики селянам, що купували землю, у розмірі повної вартості купованої ділянки.

Наприкінці 1905 р. очолюваний С. Вітте уряд розробляє проект «Основних положень для зміни законодавства про селян». Ним передбачалося упорядкувати селянське надільне землеволодіння та землекористування у

складі общини спеціальними правилами. Останні мали ґрунтуватися на таких засадах:

1) володіння, користування, розпорядження надільними селянськими землями, а також рухомим майном мало відбуватися на засадах не сімейної, а індивідуальної селянської власності. Отже, ми спостерігаємо у цьому пункті становлення інституту індивідуальної селянської власності, а також закріплення майнових прав селян за інститутом їх індивідуальної власності. У такий спосіб реалізовувалася віттевська ідея становлення правової «персони» селянина;

2) у тих общинах, де упродовж визначеного законом терміну не відбувалося земельних переділів, наділи, що перебували у користуванні селян, закріплювалися за ними в індивідуальну власність. Зрозуміло, що мова йшла про добровільний характер такого закріплення, примус виключався. За бажанням селянин міг і надалі користуватися надільними землями, перебуваючи в общині;

3) у тих общинах, де земельні переділи були систематичними та регулярними, селянам надавалося право виходу з общини із закріпленням у їхню індивідуальну власність земель, що перебували в їхньому общинному землекористуванні за результатами останнього переділу;

4) селяни, за якими земля закріплювалася в індивідуальну власність, могли продавати її без обмежень представникам будь-якого стану;

5) законом мала бути закріплена максимальна норма землі, що може зосереджуватися в одних руках;

6) заборонялося селянам закладати землю [11, с. 144-145]. Така пересторога, на нашу думку, мала на меті більшою мірою захистити селян від несподіванок капіталізації села, ніж обмежити інститут індивідуальної селянської власності на землю, як про це пише С. Беспалов [11, с. 145]. Такий прийом у сучасній юриспруденції називається позитивною дискримінацією.

У цьому контексті науково важливим видається розкриття розуміння С. Вітте «індивідуальної селянської власності», спільного та відмінного між

нею та общинною і сімейною земельною власністю, приватною власністю тощо. Для прем'єра індивідуальна селянська власність не була тотожна приватній селянській власності у сенсі загального цивільного права, різнилася вона і від общинної. Він зауважував, що в його плани не входить остаточна ліквідація общини для становлення інституту селянської приватної власності. Граф передбачав, модифікуючи общинне землеволодіння, створити на селі «таких індивідуальних селянських власників, котрі невідомі в інших цивілізованих країнах ні історично, ні в теорії цивільного права». Фактично мова йшла про своєрідну суміш, а не чисту власність, власність саму по собі, якою вона є. Планувалося утворити не приватну селянську власність, а напівприватну – індивідуальну. Така напівприватна власність містила у собі обмеження, що кардинально різнили б її від власності західного зразка [12, с. 120]. Водночас вона надавала б селянам можливість реалізовувати індивідуально господарську ініціативу, позбавляючи їх від надмірної опіки з боку общини. Земля за такої власності, хоча і не перетворювалася на повноцінний об'єкт господарсько-економічних відносин, оскільки її не можна було заставляти, але її можна було продавати, обмінювати тощо. Це значно розширювало економічні можливості селян. Він зараховував себе до прихильників індивідуальної власності. В одній із промов на засіданні Державної Думи С. Вітте чітко і зрозуміло заявив: «Я є прихильник користі для державних інтересів індивідуальної селянської власності. Я переконаний, що зі становленням індивідуальної селянської власності, наша вітчизна стала б сильнішою не лише економічно, а і у воєнному та культурному відношеннях» [13, с. 205].

Сімейна власність вважалася різновидом колективного (общинного) правоволодіння сімейного союзу. Вона поширювалася на нерухоме майно селянської родини. У юридичну практику Російської імперії поняття «сімейна власність» було запроваджено Великою реформою 1861 р. [14]. Саме тоді законодавець зробив спробу, паралельно з общинною власністю, визначити статус селянського сімейного союзу. Останній розглядався у господарсько-

правовій та адміністративно-фіскальній площинах. Основним у визначенні поняття «сімейна власність» було питання стосовно того, кому належить право на землю: домогосподарю чи родині загалом, як цілісному інституту. У зв'язку з цим порушувалася інша проблема. Мова йшла про те, що представляє собою сім'я як колективна інституція: союз самостійних власників чи юридична особа, що володіє незалежними правомочностями стосовно членів родини. Сенат як головний судово-адміністративний орган Російської імперії не мав щодо цієї проблеми однозначної позиції. З одного боку, зауважувалося, що сім'я – особливий господарсько-юридичний союз, що не є юридичною особою, але і не надає окремим членам родини окремих прав володіння і розпорядження спільним майном. З іншого боку, домогосподар – лише розпорядник майном, а також представник інтересів двору перед третіми особами. Вважалося: «Не лише при общинному, а і при подвірному володінні присадибний та польовий наділи – не індивідуальна власність домогосподаря, на якого ділянка записана в актах, а спільна власність всього селянського двору або родини [15, с. 346, 455]. Незважаючи на невизначеність законодавця, сімейна власність обмежувала селянську ініціативу. Фактично земля була «мертвим капіталом». Без згоди членів родини домогосподар не міг використовувати землю як повноцінний об'єкт господарсько-економічної діяльності. Йому заборонялося її продати, заставити тощо. На практиці сімейний союз відігравав роль колективної опіки, своєїрідної малої общини, що стримувало індивідуальну ініціативу селян. Сімейна власність на землю не дозволяла селянам інтенсифікувати своє господарство. Вона пригнічувала, а не стимулювала селянську економічну ініціативу, мотивацію до покращення агрокультури тощо. Окрім того сімейна власність, подібно до общини, зумовлювала правові конфлікти, які складно було вирішувати, між членами родини. Вона була і джерелом різноманітних зловживань. Загалом існування сімейної власності призводило до розхитування селянських родин, сімейних перерозподілів землі. Тому С. Вітте пропонував забути про патріархальне

минуле, наділивши селян правами, якими користуються інші цивілізовані народи [16, с. 95].

Зіставляючи можливості общинної (сімейної) та індивідуальної селянської земельної власності, перевагу С. Вітте надавав останній, незважаючи на те, що вона не була приватною власністю у повному розумінні цього значення, представляла собою «суміш», невідому західному світу. Протегуючи індивідуальній селянській власності, граф був свідомий того, що трансформацію общинної земельної власності в індивідуальну селянську земельну власність необхідно здійснювати планомірно та систематично. Мало просто декларативно наділити селян правом володіння, потрібно розробити або оновити існуюче законодавство про селян. Насамперед варто надати селянству громадянство: «тобто таке цивільне і земельне законодавство, котре чітко закріплювало за ними їх цивільні права, особливо право власності; якби кодекс законів ґрунтувався на звичаях, то доречно точно визначити законодавчі межі цих звичаїв» [7, с. 518-519, 537-538].

Узагальнюючи, констатуємо, що зміст проекту «Основних положень для зміни законодавства про селян» носив соціально орієнтований, компромісний характер. З одного боку, бажаючі вийти з общини отримували юридично закріплене право на такий вихід, зберігаючи в індивідуальній власності землі, якими до цього користувалися. З іншого, хто не мав бажання виходити з общини, той у ній залишався без будь-яких негативних наслідків чи переслідувань з боку держави. Також на селі запроваджувався інститут індивідуальної селянської власності, що вигідно різнився від общинного землеволодіння. Селяни не могли заставляти землю, але отримували її в індивідуальну власність, що значно розширювало їхні господарсько-економічні можливості.

На нашу думку, заплановані інновації були системними і масштабними, цілісними. Вони стосувалися найважливіших сфер селянського буття: соціально-економічної і правової.

Список використаних джерел

1. Сироткин В.Г. Великие реформаторы России / В. Г. Сироткин. – М.: Знание, 1991. – 61 с.
2. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин; РАН. Ин-т рос. истории. Санкт-Петербург. фил. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 430 с.
3. Корелин А. П. Сергей Юльевич Витте / А.П. Корелин // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 8-47.
4. Записка С.Ю. Витте от 9 октября 1905 г. // Красный архив. – т. 4 – 5. – М. – Л., 1925. – С. 53 – 60.
5. Бочкарева Е.И. Из истории аграрной политики царизма в годы Первой русской революции / Е.И. Бочкарева // Ученые записки Ленинградского педагогического института им. А.И. Герцена. – т. 61. – 1947. – С. 25 – 47.
6. Колонтаева А.В. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России (1892 – 1906 гг.): дис.... канд. ист. н., Ростов-на-Дону, 1998. – 171 с.
7. Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849 – 1911 гг./ С.Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
8. Высочайший Манифест // Ведомости СПб. градоначальства. – 18 октября. – 1905. – № 221.
9. Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 35. Отд. 1 – 1905. – СПб., 1908. – 1068 с. – № 26872.
10. Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Кредит / (переиздание 1906 года). – М.: Изд. ЮрИнформ-Пресс, 2008. – 622 с.
11. Беспалов С.В. Проблемы экономической модернизации России конца XIX – начала XX века в оценках правительства и либеральной оппозиции. – Дисс... к. и. н. – Самара, 2000. – 239 с.
12. Государственный совет. Стенографические отчеты. 1909 – 1910. – Сессия 5. Заседания 1 – 64. – СПб., 1910. – 220 с. – Стб. 1450.

13. Витте С.Ю. Речь С.Ю.Витте в Государственном совете по поводу законопроекта о выходе крестьян из общины 15 марта 1910 г. //Сергей Юльевич Витте. Хроника. Документы. Воспоминания. / Подгот. к изд. Л.Е. Шепелев. – СПб.: Изд. Лики России, 1999. – С.204 – 208.
14. Федорова Н.А. Семейная собственность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=253
15. Полный свод решений общего собрания Первого и Кассационных департаментов и Кассационных департаментов Правительствующего Сената за 1886-1896 гг. – Екатеринослав: Типография М.С. Копылова, 1909. – 796 с.
16. Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 1 – 163.
1. Sirotkin V.G. Velikie reformatory Rossii / V. G. Sirotkin. – М.: Znanie, 1991. – 61 с.
2. Anan'ich B. V. Sergej Jul'evich Vitte i ego vremja / B. V. Anan'ich, R.Sh. Ganelin; RAN. In-t ros. istorii. Sank-Peterburg. fil. – SPb.: Dmitrij Bulanin, 2000. – 430 с.
3. Korelin A. P. Sergej Jul'evich Vitte / A.P. Korelin // Rossiya na rubezhe vekov: istoricheskie portrety. – М., 1991. – С. 8-47.
4. Zapiska S.Ju. Vitte ot 9 oktjabrja 1905 g. // Krasnyj arhiv. – t. 4 – 5. – М. – Л., 1925. – С. 53 – 60.
5. Bochkareva E.I. Iz istorii agrarnoj politiki carizma v gody Pervoj russoj revoljucii / E.I. Bochkareva // Uchenye zapiski Leningradskogo pedagogicheskogo instituta im. A.I. Gercena. – t. 61. – 1947. – С. 25 – 47.
6. Kolontaeva A.V. S.Ju. Vitte i agrarnyj vopros v Rossii (1892 – 1906 gg.): dis.... kand. ist. n., Rostov-na-Donu, 1998. – 171 с.
7. Vitte S.Ju. Izbrannye vospominanija. 1849 – 1911 gg./ S.Ju. Vitte. – М.: Mysl', 1991. – 708 с.

8. Vysochajshij Manifest // Vedomosti SPB. gradonachal'stva. – 18 oktjabrja. – 1905. – № 221.
9. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii: V 48 t. – t. 35. Otd. 1 – 1905. – SPB., 1908. – 1068 s. – № 26872.
10. Ozerov I.H. Osnovy finansovoj nauki. Bjudzhet. Formy vzimanija. Mestnye finansy. Kredit / (pereizdanie 1906 goda). – M.: Izd. JurInfor-Press, 2008. – 622 s.
11. Bepalov S.V. Problemy jekonomicheskoy modernizacii Rossii konca HHH – nachala HH veka v ocenkah pravitel'stva i liberal'noj oppozicii. – Diss... k. i. n. – Samara, 2000. – 239 s.
12. Gosudarstvennyj sovet. Stenograficheskie otchety. 1909 – 1910. – Sessija 5. Zasedanija 1 – 64. – SPB., 1910. – 220 s. – Stb. 1450.
13. Vitte S.Ju. Rech' S.Ju.Vitte v Gosudarstvennom sovete po povodu zakonoproekta o vyhode krest'jan iz obshhiny 15 marta 1910 g. // Sergej Jul'evich Vitte. Hronika. Dokumenty. Vospominanija. / Podgot. k izd. L.E. Shepelev. – SPb.: Izd. Liki Rossii, 1999. – S.204 – 208.
14. Fedorova N.A. Semejnaja sobstvennost' [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=253
15. Polnyj svod reshenij obshhego sobranija Pervogo i Kassacionnyh departamentov i Kassacionnyh departamentov Pravitel'stvujushhego Senata za 1886-1896 gg. – Ekaterinoslav: Tipografija M.S. Kopylova, 1909. – 796 s.
16. Vitte S. Zapiska po krest'janskomu delu predsedatelja vysochajshe uchrezhdenного Osobogo soveshhanija o nuzhdah sel'skhozajstvennoj promyshlennosti stats-sekretarja S.Ju. Vitte // Vestnik finansov, promyshlennosti i trgovli. – № 49. – 1904. – S. 1 – 163.